

УДК 504.332 (477.7)

Беляєва С.С. к.е.н., доцент,

Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління,
професор кафедри сталого природокористування

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ УМОВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ
ПРИРОДНОЇ ТА КРАЄЗНАВЧОЇ СПАДЩИНИ СЕЛА КОЗАЦЬКЕ
ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ**

Анотація: Проаналізовано дані про природно-ресурсний потенціал села Козацьке та його природно-заповідні території. Охарактеризовано сучасний стан розбудови Козацького та передумови розвитку екотуризму на його території.

Summary: Analysis of the data on natural-resource potential of the Cossack village and its natural protected areas. Characterized by a modern Cossack life and conditions for further development of ecological tourism on its territory.

Постановка проблеми. Охорона територій та об'єктів природи завдяки їх заповіданню має на меті не тільки збереження їх у недоторканому стані, але при цьому ставляться завдання значно ширші і відповідальніші — наукові, рекреаційні, еколого-освітні та виховні. Враховуючи стратегічні плани розбудови Черкаського регіону, саме екологічний туризм може стати невід'ємною складовою збалансованого розвитку туристичного напрямку в економіці Черкащині, поєднуючи в собі усі ключові сегменти (екологічний, економічний та соціальний). Важливу роль в цьому відіграють зокрема природно-заповідні території та об'єкти Черкаської області.

Досвід виконання настанов вітчизняних та інших міжнародних заходів неодноразово підтверджує недостатність розуміння та слабку виконавчу ланку в напрямі здійснення екологічно спрямованих дій під час зіткнення інтересів на стику отримання прибутку від певних видів діяльності та збереження екосистем, природних ландшафтів, культурно-історичних об'єктів на конкретній території. Значною мірою це стосується сільських територій, що стають об'єктом виснажливого використання природних ресурсів і нерационального ведення господарської діяльності на фоні безробіття, занепаду економіки й культури на селі. Пріоритетним серед напрямів збалансованого використання туристично-рекреаційних територій для підтримки та розвитку може стати саме екологічний туризм, фактори сприяння якому й розглядаються на прикладі Козачанського парку, розташованого в межах села Козацьке на Звенигородщині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До інформаційної бази дослідження увійшли: нормативно-правові документи з питань екології та регіонального розвитку в Україні; наукові роботи вітчизняних та іноземних дослідників з питань рекреаційної діяльності, сфери туризму, зокрема розвитку екологічного туризму; заповідної справи [13 – 14]; методологічні та статистичні дослідження з питань соціально-економічного розвитку Черкаської області та її адміністративно-територіальних одиниць, зокрема Звенигородського району та

с. Козацьке. В роботі використано також результати наукових досліджень з питань краєзнавчої спадщини та природних об'єктів с. Козацьке; програмні та звітні документи органів місцевого самоврядування, виконавчої гілки влади в Черкаській області, Звенигородському районі, селищної ради с. Козацьке [15 – 16]; матеріали пошукових і екологічно-спрямованих заходів громадської організації (далі – ГО) “КолоОбіг”. Питання організації та розвитку туристичної сфери, зокрема сільського та екологічного туризму, за останні роки активно вивчаються та досліджуються в наукових роботах молодих і знаних науковців (Байрак О.М., Басок С.А., Вартанян Г.В., Галушкіна Т.П., Долгушина К.І., Івченко Л.О., Ктейшат С.Р., Овчинникова Ю.І., Романків І.Я., Цап Я.В. та інші). Дослідженню особливостей екологічного туризму, дотриманню природоохоронних вимог під час здійснення туристичних подорожей, особливо на природних і природно-заповідних територіях присвячено ряд наукових публікацій [1-12], зокрема щодо екотуризму на природно-заповідних територіях як фактору формування потенціалу краєзнавчої спадщини [5], екологічної складової інвестиційної привабливості рекреаційного потенціалу Черкаської області в сегменті збалансованого розвитку [2], а також інвестиційної привабливості розвитку екологічного туризму в селі Козацьке Звенигородського району Черкаської області [8]; громадської підтримки розвитку екологічного туризму [1], у тому числі на територіях парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва [11]; дослідженню питань мотивації збалансованого розвитку територій (на прикладі Черкаської області) [9].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Об'єкт дослідження: територія села Козацьке Звенигородського району, Черкаської області, його ресурсна база й потенціал для організації та розвитку екологічного туризму. Предмет дослідження: соціально-економічні та екологічні умови збереження природної та краєзнавчої спадщини села Козацьке.

На мапі Черкащини є Козачанський парк, що на сьогодні має статус парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Не випадково в межах нашого дослідження обрано для аналізу можливостей відродження та створення на природно-заповідній території, що розташована у селі Козацьке, екологічних стежок, екологічних маршрутів, які могли б допомогти популяризувати Козачанський парк, саме цей, майже забутий сучасниками об'єкт, що може стати привабливим для науковців, істориків, природознавців, пересічних громадян, які опікуються збереженням природної, історико-культурної, краєзнавчої спадщини.

Мета та завдання дослідження: здійснити аналіз сучасного стану та перспектив розвитку екологічного туризму на території села Козацьке; визначити слабкі та сильні сторони ресурсного забезпечення та розбудови туристичного напрямку на сільських територіях; запропонувати методи й практичні заходи для активізації екологічного, соціально-економічного спектрів його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Село Козацьке за територіально-

адміністративним устроєм України належить до Звенигородського району, Черкаської області. Від Києва – 200 км, від Черкас – 100. Розташоване трохи осторонь від траси Черкаси – Умань, між – Шполою та Звенигородкою. Площа – 627,83 га. Середня висота над рівнем моря – 176 м. На 1 січня 2007 р. (згідно перепису населення) чисельність населення – 1569 осіб, дворів – 837.

Село відоме з початку XVIII століття. Воно належало Григорію Потьомкіну. Козацьке мало статус волосного села. Поблизу села виявлено поселення трипільської культури [15 – 16], що зумовлює потребу активізувати наукові та історико-археологічні дослідження на цій території та може сприяти зацікавленості щодо розробки нових туристичних маршрутів. Село Козацьке має по праву пишатися своїми знаними та шанованими односельцями та тими, хто мав нагоду за відповідних причин певний час перебувати на його території. Уродженцями села Козацьке є: І. Г. Підплічко — український радянський зоолог і палеонтолог, академік АН УРСР; М. М. Підплічко — український радянський ботанік-мікролог, член-кореспондент АН УРСР; О. П. Підплічко — професор; М. С. Погрібняк (1885 — 1965) — український радянський художник. Протягом 1797 - 1801 років відомий російський байкар Іван Крилов навчав у Козацькому дітей Голіцина й ставив домашні спектаклі. Та нині про Козацьке небагато відомо навіть жителям сусідніх райцентрів. Так, відомо, що дендропарк у Козацькому закладений наприкінці XVIII століття поляком архітектором-будівельником Новохацьким. Невдовзі було збудовано двоповерховий панський маєток, насаджено новий парк (раніше його називали другою «Софієвкою») [15 – 16]. Згідно Рішення Ради Міністрів УРСР № 105 від 29.11.65 у 1965 р. було створено парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва у селі Козацькому. Колегія Держкомприроди УРСР Постановою (№ 22 26.07.1972 р.) підтвердила статус Козачанського парку як загальнодержавного парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Козачанський парк має і відповідний паспорт № ЗПР-72-577; а 09.09.2002 р. у Державному управлінні екології та природних ресурсів в Черкаській області зареєстроване «Охоронне зобов'язання Козачанського парку». Залишки маєтку та парк потребують детального дослідження та вивчення. Композиція маєтку є не типовою для цього регіону й унікальна за своєю структурою. Відгукнутися небайдужих, допомогти відродити цю красу, занедбані споруди, повністю зруйнований замок, чудовий парк із 300-річними насадженнями та 30 видами дерев і кущів, водяну систему із греблями, водотоками, містками, фонтанами; посадити трояндову долину, відродити острівець закоханих у центрі одного зі ставків, □ звернулися із закликом дописувачі сайту з села Козацького, які вважають, що той, хто не бував у Козацькому, той по-справжньому не знатиме Звенигородщини. На сторінках сайту села Козацьке можливо ознайомитися з історичними фактами та науковими дослідженнями, що стосуються Козачанського парку. Сайт Козацького інформує, що у Звенигородському районі є лише дві будівлі, які мають статус пам'ятки містобудування та архітектури, й обидві знаходяться у с. Козацькому на території старовинного ландшафтного парку. У замітках до історії парку Голіциних зазначено, що у нас (мова йде не тільки про Україну, але й за часи Радянського Союзу, коли

Україна була у складі СРСР) системно ніхто не займався історією цього чудового парку. Сусідню “Софіївку”, як і парк Лопухіних у Корсуні, наприклад, відвідують тисячі й тисячі туристів. Там проводиться наукова робота, діють музеї. Тут – тиша. Але дописувачі сайту, громадськість та науковці вірять у те, що не все для Козацького втрачено. У парку не все загинуло, є ставки й насипний острів, і водоспади, є архітектурні пам'ятки. Без сумніву, в архівах Києва (та й не тільки) терпляче чекають свого зацікавленого дослідника цілі масиви документів з історії цього маєтку. Напевно, попереду цікаві відкриття [7, 9]. Село Козацьке, як і багато які села в окрузі, як і знамениті Моринці (вони поряд), – вмирає. Як у Моринцях, смертність тут разів у п'ять вище народжуваності. Нині у селі проживає 1753 мешканці. Після відміни кріпосного права в селі проживало 2271 осіб, у 2011 р. тут народилось 8, померло 39. І так із року в рік. У Козацькому зараз 200 будинків, в яких ніхто не мешкає. У Моринцях колись будувалась велика школа – на тисячу дітей, у Козацькому – великий лікарняний комплекс. Але ні там, ні у Козацькому не встигли. І в Моринцях, і в Козацькому усе було зупинено, розграбовано [15]. Нині на території Козацької сільської ради розміщений сільськогосподарський виробничий кооператив (далі - СВК) «Козацький», який очолює з 1997 р. Зозуля В. М., нагороджений у 2007 р. Почесною грамотою Кабінету Міністрів України за успіхи в рослинництві і тваринництві. У центрі села розміщені адміністративно-господарські будівлі, зокрема сільська рада, контора СВК «Козацький», відділення зв'язку, амбулаторія, аптека, 5 приватних магазинів, церква, ПТУ № 37 з новими навчальними корпусами і гуртожитками, дитячий садок, ЗОШ I – III ступенів, обеліск-пам'ятник воїнам-козачанам, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни, Будинок культури, в якому діє фольклорно-етнографічний ансамбль, ошадкаса, ветеринарний пункт, 3 бібліотеки. Багате село Козацьке на лісові угіддя. Це – ліси Круглик і Зелянський, що належать Козачанському лісництву. Усі покоління власників будували, розширювали садибу та прилеглі території Козацького. У 1917-му був у Козацькому величезний замок-палац “у готичному стилі” – з баштами, галереями, залами; був розкішний ландшафтний парк — із каскадом ставків, із насипним островом, водоспадами, альтанками, сімейним мавзолеєм. За свідченнями істориків, як вже згадувалося, палац спалили “орли” із загону Котовського. До нашого часу від маєтку у Козацькому залишилось декілька старовинних будинків, зведених Куракініми. Підлягає відновленню і парк. При цьому мають на увазі у Козацькому (сьогодні це – територія технікуму) дві «голіцинських» будівлі кінця XVIII – самого початку XIX століття, у т. ч. і будівля з 10 колонами, в якій ставилась “Подшип” (рос.), де грав Крилов. У каталозі «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» (рос.) за 1986 р. (том 4) □ це Будинок управителя. Він, як і парк XVIII століття, як і Палацовий дім, має оберігатися державою. Колись у Козацькому (до революції 1917 р.) було дві старовинні церкви — Варваринська і Богоявленська, було кладовище, був сімейний склеп □ мавзолей володарів парку. Нічого цього зараз немає. Але сліди залишились. У яру місцеві жителі покажуть вам великий біломармуровий

надгробок. Туристи, екскурсанти та інші відвідувачі історичної території неодноразово висловлювали побажання до місцевої влади села Козацьке активізувати вирішення цього питання [9, 11, 15]. Що стосується науково-практичної діяльності в селі Козацьке та, зокрема, на території Козачанського парку, за часів Радянської влади було профінансовано державою створення проекту реконструкції парку. За сприяння ГО «КолоОбіг» розпочалася робота по відновленню природно-заповідного фонду у с. Козацьке. З цією метою активізовано пошукову роботу з питань відновлення історичних документів про територію та об'єкти парку, знайдено ряд архівних документів, проведено науково-практичні заходи за відповідною тематикою та громадська перевірка стану території парку тощо. За результатами діяльності активу ГО «КолоОбіг» та за сприяння структурних підрозділів обласної державної адміністрації в Черкаській області, Черкаського обласного краєзнавчого музею, Черкаського облархбюро, державного управління охорони навколишнього природного середовища в Черкаській області, Козацької сільської ради, окремих черкащан і звенигородчан, небайдужих до відновлення Козачанського парку та його історичних об'єктів, зібрано матеріали, які мають стати основою для обґрунтування проекту реконструкції парку [5, 8, 9, 11].

Землі територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, а також землі природних територій та об'єктів, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську, а також історико-культурну цінність і є відповідно до статті 6 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» об'єктами комплексної охорони, належать до земель природоохоронного та історико-культурного призначення. На землях природоохоронного та історико-культурного призначення забороняється будь-яка діяльність, яка негативно впливає або може негативно впливати на стан природних та історико-культурних комплексів та об'єктів чи перешкоджає їх використанню за цільовим призначенням. За сприяння ГО «КолоОбіг» згідно фотофактів та опису екологічного стану з природними об'єктами на території парку-пам'ятки загальнодержавного значення державною екологічною інспекцією в Черкаській області було здійснено позапланову перевірку та складено акт про порушення природоохоронного законодавства на території Козачанського парку.

Аналіз проектних документів щодо реконструкції Козачанського парку, зокрема розділів, які стосуються питань біорізноманіття, рослинного та тваринного світу, водних, лісових, земельних та інших ресурсів, підтверджують важливість повернення до вирішення питань відродження природних та садово-паркових ресурсів. За часів незалежності України, як свідчать документи, з якими була можливість ознайомитися науковців-екологів з ГО «КолоОбіг», висадження нових зелених насаджень, проведення ландшафтної реконструкції насаджень та проведення догляду за насадженнями в Козачанському парку не проводилися [5, 8, 9, 11]. Щодо інформації про інвентаризацію лісових насаджень, інших природних ресурсів в Козацькому, на сьогодні достовірна інформація відсутня, що зумовлює нагальну потребу в мотивації місцевих органів самоврядування звертатися до відповідних уповноважених структур про формування цільових наукових проектів, програм. За даними екологічного

паспорту Черкаської області станом на 01.01.2013 р. дослідження щодо кількості видів фауни, яким загрожує небезпека, в Черкаській області також певний час не проводилися. Ця ситуація може стати мотивацією для активізації наукових досліджень, зокрема й на території Козачанського парку, й відповідає завданням екологічного туризму. Основою для визначення певних мотиваційних чинників організації екологічного туризму на сільській території серед ряду інших обрано щорічні звітні документи державного управління охорони навколишнього середовища в Черкаській області, офіційні документи (плани, звіти, програми тощо) обласної державної адміністрації в Черкаській області [16]. Важливою формою охорони рослинного світу є охорона рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин та типових природних рослинних угруповань [5, 8, 13, 14]. Для надання послуг у сфері декоративного садівництва, озеленення та благоустрою населених пунктів на території Черкаської області функціонує розсадник садівничого матеріалу декоративних і плодкових дерев, який знаходиться у підпорядкуванні Національного дендрологічного парку “Софіївка” Національної академії наук України в м. Умань. Саме досвід Національного дендрологічного парку „Софіївка” мав стати основою початку відновлювальних робіт на території Козачанського парку в Козацькому. ГО «КолоОбіг» дослідила етапи проектування робіт з реконструкції парку та його об’єктів, яка планувалася на початку 90-х років ХХ ст., але не була розпочата за об’єктивних причин (припинення фінансування на виконання робіт, реорганізація структурних підрозділів та установ, які мали здійснювати відповідні заходи, тощо). Науковці Черкаського державного обласного краєзнавчого музею на запит правління громадської організації “КолоОбіг” надали певну інформацію, що стосується значення та природної цінності Козачанського парку :

- парк розташований у межах лісостепової фізико-географічної зони;
- парк виконує важливу функцію як місцевого, так і зонального значення;
- парк – складова частина характерного для Правобережного Українського лісостепу ландшафту;

- ландшафт парку переважно утворений широкохвильовим рельєфом, на якому понад 300 років йшло активне формування агроценозів, наслідком чого було скорочення площі лісових угідь з близько 50 % (I тисячоліття н. е.) до 16 % від загальної площі області.

Особливість лісів на Черкащині – їх нерівномірне поширення : в долинах Дніпра та Тясмину – великі масиви; на Лівобережжі та в західній частині – дрібні острівці. Умови розташування Козачанського парку в межах частини області, яка відносно бідна лісовими угіддями, мотивують особливе ставлення як до об’єкту природної спадщини краю. Унікальність Козачанського парку полягає, перш за все, в тому, що це комплексний об’єкт; поєднання в одному об’єкті культурної та екологічної складових.

Особливості біорізноманіття Козачанського парку:

- парк створений на базі типової для цієї місцевості широколистяної діброви із штучним додаванням хвойних і листяних порід дерев і кущів в

кількості понад 20 видів та біля 30-ти видів трав'янистих рослин (за паспортними даними цієї пам'ятки природи);

□ фауністичний аспект території Козачанського парку не досліджений ґрунтовно, але існує немала кількість тварин, занесених до Червоної книги України, зокрема:

□ комахи (бабка перев'язана; красотіл пахучий; жук - олень; вусач великий дубовий; махаон; подалірій; люцина; бражник мертва голова; бражник скабіозовий; сатурнія велика; сатурнія середня; сатурнія руда; стрічка орденська малинова; ксилокопа звичайна; ксилокопа фіолетова; джміль вірменський);

□ плазуни (ящірка зелена; мідянка звичайна; гадюка Нікольського);

□ птахи (шуліка чорний; лунь польовий; лунь лучний; канюк степовий; орел-карлик; підорлик великий; підорлик малий; сиворакша);

□ ссавці (кутора мала; нічниця вусата; нічниця водяна; вухань звичайний; широковух європейський; вечірниця мала; нетопир звичайний; нетопир Натузюса; кажан пізній; сліпак подольський; соня садова; горностаї; норка європейська; тхір степовий; тхір лісовий; видра річкова тощо).

У переліку червонокнижних рослин в Козачанському парку та на прилеглих територіях □ підсніжник білосніжний; шафран сітчастий; косарики тонкі; півники борові; зозулинець салепів; гніздівка звичайна; ковила волосиста; ковила пірчаста; астрагал шерстистоквітковий; змієголовник Рюйша; горицвіт весняний; сон розкритий; сон чорніючий.

Висновки і пропозиції.

Аналізуючи природно-ресурсний потенціал села Козацьке, можливо зробити висновок, що землі та об'єкти історико-архітектурної, краєзнавчої, природної та ландшафтної спадщини є важливим фактором сприяння розвитку рекреаційної діяльності, зокрема й екологічного туризму. Перспектива розвитку Козачанського парку полягає в тому, що це □ зональний резерват біорізноманіття та база для тривалого екомоніторингу значної території, для якої природні умови парку є типовими.

Село Козацьке Звенигородського району Черкаської області та його природно-заповідна територія й природні, культурно-історичні об'єкти – наочний приклад необхідності цілеспрямованих дій з метою розбудови інфраструктури населеного пункту, покращення інвестиційного клімату для його розвитку за умов збереження й раціонального використання рекреаційних ресурсів і краєзнавчої спадщини. Усі вище наведені факти про Козацьке, його мешканців, устрій села та ресурси (природні, історико-культурні тощо) сприяють виробленню мотивації щодо необхідності відроджувати село, зберігаючи та відновлюючи його ресурсну базу, піклуючись про його природничу та краєзнавчу спадщину.

Література

1. Беляєва С. С. Громадська підтримка розвитку екологічного туризму / С. С. Беляєва // Матеріали міжнар. наук. конф. «Сучасний менеджмент у виробництві

- та гуманітарній діяльності», Черкаси, СУЕМ : Вертикаль, 6 – 7 квітня 2005. – С. 44-47.
2. Беляєва С.С. Екологічна складова інвестиційної привабливості рекреаційного потенціалу Черкаської області в сегменті збалансованого розвитку / Наук. журн. «Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова». Том 18. Вип. 1. 2013. Серія «Економіка» : Видавничий дім «Гельветика», 2013. – С. 14 – 24.
3. Беляєва С. С. Екологічна складова організації рекреаційних послуг в Україні / С. С. Беляєва // Зб. наук. праць «Економіка: проблеми теорії та практики». – Вип. 246: в 5 т. – т. III. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2008. – С. 702 – 708.
4. Беляєва С. С. Екологічна складова підвищення кваліфікації працівників природно-заповідних установ // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми державного управління». – Вип. 3, Ів.-Фр., Західноукраїнський науковий вісник, 2012. – С. 56-59.
5. Беляєва С. С. Екотуризм на природно-заповідних територіях – фактор формування потенціалу краєзнавчої спадщини / Беляєва С. С., Басок С. А. // Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. «Економічні механізми стимулювання соціально-економічного розвитку», м. Ужгород, 22-23 листопада 2013 р. // У 2-х ч. – Херсон : Видавнич. дім “Гельветика”, 2013, ч. 2. – С. 17-20.
6. Беляєва С. С. Збалансований розвиток суспільства – прерогатива нації (аспекти рекреаційного дослідження) / С. С. Беляєва // Матеріали Українсь. екол. конгресу «Збалансований розвиток України – шлях до здоров'я і добробуту нації», Київ : ЦЕОІ, 2007. – С. 394 – 395.
7. Беляєва С. С. Збереження природничої, краєзнавчої та історичної спадщини – шлях до розвитку туризму / С.С. Беляєва // Науковий вісник ЧТЕІ КНТЕУ: Наук. збірн. – Чернівці : ЧТЕІ, 2005. – Вип. 4. – Част. 1. – С. 89-98.
8. Беляєва С. С. Інвестиційна привабливість розвитку екологічного туризму в селі Козацьке Звенигородського району Черкаської області / Беляєва С. С., Басок С. А. // Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. “Геоенкономічні проблеми міжнародних відносин : оцінки, прогнози, сценарії”, м. Київ, 15-16 листопада 2013 р. // У 3-х ч. – К. : ГО «Київський економічний науковий центр», 2013, ч. 2. – С. 6 – 8.
9. Беляєва С. С. Мотивація сбалансованого розвитку територій (на прикладі Черкаської області) / Беляєва С. С. // Materialy VIII mezinarodni vedecko-prakticka conference “Moderni vymozenosti vedy – 2012”, Publishing House “Education and Science” s.r.o., 2012, Dil 3, Ekonomicke vedy. Praha, 27 ledna-05 unora 2012 roku, Publishing House “Education and Science” s.r.o. – Praha. – S. 62 – 67.
10. Беляєва С. С. Організаційно-економічні аспекти надання послуг супроводу на території природно-заповідного фонду України / С.С. Беляєва // Матеріали наук.-практ. конф. «Проблеми економічного розвитку України : стратегія і перспективи», 19 листопада 2008 р. – Київ, Ін-т міжн. віднос. : Вид-во НАУ. – С. 36-38.

11. Беляєва С. С. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва : проблеми и напрямлення функціонування / Беляєва С. С. // Матеріали ІІ міжрегіональної науково-практичної конференції «Україна на шляху до реформ : політико-правові проблеми сучасності». – Вип. 1, м. Ів.-Фр., 4 травня 2012 р. : Ів.-Фр, Західноукраїнський науковий вісник, 2012. – с. 131-134.
12. Беляєва С. С. Словник термінів з питань організації та здійснення екологічного туризму на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду України / С. С. Беляєва. – К. : ДЕА, 2009. – 100 с.
13. Офіційний сайт державної служби туризму і курортів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourism.gov.ua>.
14. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>.
15. Офіційний сайт села Козацьке [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kozatske.in.ua>.
16. Офіційний сайт Черкаської державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oda.ck.ua>.